

МАРИУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра практичної психології

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ОКПП 1.2.9. ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

(шифр і назва навчальної дисципліни)

Освітньо-професійна програма Практична психологія

(назва)

спеціальність 053 Психологія

(код та найменування спеціальності)

спеціалізація _____

(назва спеціалізації)

Факультет філології та масових комунікацій

(назва факультету)

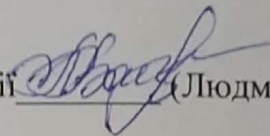
2020 – 2021 рік

Робоча програма **Вікова психологія** для студентів ОС Практична психологія Спеціальністю (напрямом підготовки) 053 Психологія

Розробник: кандидат психологічних наук, доцент Стуліка О.Б.

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри практичної психології

Протокол від "27" серпня 2020 року № 1

В.о. завідувача кафедри практичної психології (Людмила ВАРАВА)

© МДУ, Стуліка О.Б.

© МДУ, 2020 рік

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, освітній рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів - 6	05 соціальні та поведінкові науки	дисципліна професійної підготовки	
Модулів: 4	053 Практична психологія	Рік підготовки : 3	
Змістовних модулів: 5	Освітній ступінь: «Бакалавр»	Семестр	
Індивідуальне науково-дослідне завдання – реферативне дослідження		5-й	6-й
Загальна кількість годин: 180		Лекції	
		14 год	14 год
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних –2 самостійної роботи студента -2,45		Семінарські заняття	
		16 год	16 год
		Самостійна робота	
		59 год	59 год
		Індивідуальні завдання:	
		18год	18год
Вид контролю:			
		екзамен	

2. Мета та завдання навчальної дисципліни

Метою викладання навчальної дисципліни «Вікова психологія» є вивчення закономірностей й динаміки психічного розвитку людини в онтогенезі, умов і механізмів розвитку людини протягом життя (становлення особистості, її соціалізація, адаптація у всі періоди - критичні, сензитивні, стабільні).

Основними **завданнями** вивчення дисципліни «Вікова психологія» є

- ✓ формування спеціальних знань та навичок з оволодіння методологічними, теоретичними і конкретно-методичними принципами вікової психології і розуміння її актуальних завдань на сучасному етапі розвитку;
- ✓ формування знань із основних теорій сучасної вітчизняної й зарубіжної ВП, розуміти її наукові принципи й категорії, уміти використовувати їх у дослідницькій і практичній діяльності;
- ✓ формування умінь з аналізу та оцінки основних теоретичних напрямків в рішенні проблем психічного розвитку людини, підходів до вікової періодизації, формування уявлення про основні типи соціальної активності людини (грі, навчанні, спілкуванні, праці), розуміння їх значення в психічному розвитку;
- ✓ формування знань із основних закономірностей онтогенезу людини, психічного розвитку в різні вікові періоди (дитинство, раннє дитинство. дошкільний вік, підлітковий вік, рання юність, зрілість, старість);
- ✓ формування умінь використання в практичній діяльності психолога знань із вікової психології.

Місце навчальної дисципліни в освітній програмі: дисципліна є нормативною дисципліною професійної підготовки здобувачів ОС «Бакалавр» ОП «Практична психологія». Вивченню дисципліни «Вікова психологія» має передувати отримання здобувачами знань з наступних дисциплін: «Загальна психологія», «Диференційна психологія», «Педагогічна

психологія», «Психологія спілкування», «Порівняльна психологія», «Історія психології».

Передумови для вивчення дисципліни полягають у необхідності оволодіння методологічними, методичними і понятійним основами вікової психології, основними теоріями психічного розвитку людини, розробленими в зарубіжній та вітчизняній психології, знаннями фактів і закономірностей психічного розвитку різних психологічних вікових груп, задач і нормативів розвитку, типових вікових проблем, передбачуваних криз розвитку і способів виходу з них з метою складання та реалізації плану консультативного процесу з урахуванням специфіки запиту та індивідуальних особливостей клієнта, забезпечення ефективності власних дій.

Результати навчання. Згідно з вимогами освітньої програми здобувачі вищої освіти мають набути наступні компетентності:

Загальні: Здатність діяти громадянські свідомо на основі загальнолюдських ціннісних орієнтирів, вміти застосовувати основні принципи функціонування сучасного суспільства сталого розвитку та його соціальних інститутів в умовах ринкових відносин, дотримуватися основ безпеки професійної діяльності та здорового способу життя (КЗ-1); Здатність до збору, обробки, збереження, продукування, передачі й аналізу професійно важливої інформації з різних джерел (КЗ-2); розробляти власну траєкторію саморозвитку(КЗ-4).

Спеціальні (фахові, предметні) компетентності: Володіти комплексом психологічних знань з фундаментальних та прикладних дисциплін: загальної, соціальної, вікової та педагогічної психології, психодіагностики, консультування (КП-1); Організувати і виконувати науково-психологічні дослідження певної проблеми (КП-2); Адаптувати консультативний процес до вікових особливостей, специфіки запитів клієнта та його психологічної проблематики (КЗ-3); Будувати навчальну та просвітницьку роботу в контексті вікової специфіки слухачів (КП-7); Добирати оптимальні засоби та прийоми спілкування у процесі взаємодії з клієнтом (КП-8).

Відповідно до ОП «Практична психологія» у студентів формуються такі **результати навчання**: використання базових теоретико-методологічних понять психологічної науки та практики в усіх формах професійної діяльності; здійснення професійної діяльності, спираючись на розуміння закономірностей функціонування психічних явищ, природи та психологічної структури особистості; супровід освітнього процесу з урахуванням вікових, психічних та особистісних новоутворень; володіння діагностичним інструментарієм, дотримуючись усіх відповідних вимог до його використання; планування та здійснення експериментального дослідження і моніторингу актуальних проблем в освітньому та соціальному просторі; створення умов для встановлення, розвитку та оптимізації дитячо-батьківських відносин, враховуючи вікові та особистісні новоутворення дитини; вирішувати завдання із створення та підтримки оптимального психологічного мікроклімату в міжособистісних стосунках у сімейних, організаційних та суспільних системах; вирішення професійних завдань в рамках освітньої установи, враховуючи спрямованість та профільність її діяльності, а також специфіку контингенту; здійснення профорієнтаційної діяльності, спрямованої на вирішення завдань усвідомленого професійного вибору, аналізу наявних ресурсів, розвитку мотиваційного компоненту в структурі особистості.

Згідно з вимогами освітньої програми студенти повинні:

знати: основні закономірності формування та розвитку психіки людини; етапи вікового розвитку особистості, їх характеристику і особливості; специфіку вікових криз при переході від одного етапу розвитку на інший та засоби пом'якшення їх протікання; сучасні погляди на природу та закономірності функціонування вікових змін психіки; напрямки цілеспрямованого розвитку можливостей людини та реалізації її особистісного потенціалу на кожному етапі розвитку;

вміти: володіти навичками діагностики вікових змін у особистості; встановлювати причини і наслідки внутрішніх та зовнішніх конфліктів

особистості, які зумовлені віковими змінами; розробляти стратегії ефективного навчання для школяра з точки зору індивідуального підходу; моделювати ситуації, прогнозувати їх розвиток та наслідки; забезпечувати профорієнтаційне самовизначення школяра; діагностувати та коректувати розлади у спілкуванні школяра з дорослими і однолітками; формулювати рекомендації для педагога, що працює з дітьми різних вікових категорій з метою підвищення ефективності навчально-виховного процесу.

3. Програма навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1

Предмет, методи, основні категорії вікової психології

Тема 1. Предмет, історія становлення та сучасні задачі вікової психології.

Вікова психологія як галузь психологічної науки. Визначення предмету і задач вікової психології. Взаємодія вікової психології з іншими науками в системі людинознавства (філософією, антропологією, педагогікою, історією, соціологією, фізіологією ВНД, загальною психологією, патопсихологією ...).

Становлення зарубіжної вікової психології. Вплив еволюційних ідей на становлення дитячої психології. Поява дитячої психології в середині ХІХ сторіччя. Проникнення експериментальних досліджень у дитячу психологію.

Натуралістичні концепції психічного розвитку людини. Соціологічний (культурологічний) підхід до онтогенезу психології людини.

Перші узагальнення проблематики дитячої психології. Поява педології і критичний аналіз її концепцій. Внесок Ж. Піаже в розробку проблем психічного розвитку. Питання ВП у працях Л.С. Виготського, С.Л. Рубинштейна, О.М. Леонтєва. Становлення ВП у СРСР.

Сучасний стан ВП. Теоретичні й практичні завдання сучасної ВП: ВП і суспільна практика; основні сфери застосування: навчання й виховання, наукова організація праці й дозвілля людини.

Ключові поняття: вікова психологія, дитяча психологія, феноменологія, суб'єкт, об'єкт, натуралістичний та соціологічний підходи, педологія.

Тема 2. Методологічні принципи та методи вікової психології.

Методологічні основи психологічного дослідження і їх реалізація у віковій психології. Принципи дослідження вікового розвитку людини. Класифікація методів. Група організаційних методів: поперечні і подовжні (лонгітюд) зрізи, їх можливості, переваги і недоліки. Методи отримання емпіричних даних: спостереження, експеримент, моделювання, психодіагностичні, праксиметричні, біографічні методи. Стисла характеристика методів математико-статистичної обробки даних і інтерпретаційних методів. Специфіка упровадження загальних психологічних методів у вікову психологію. Основні вимоги до їхнього застосування. Комплексний характер методів вікової психології.

Ключові поняття: метод, науковий підхід, методологічний принцип, методика, парадигма.

Тема 3. Системний підхід до вивчення вікового розвитку людини.

Індивідність, суб'єктність, особистість, індивідуальність, універсальність як форми буття людини. Індивідні властивості людини (вікові, статтеві і індивідуально-типологічні), їх характеристика. Проблема віку в антропології, соціології, соціолінгвістиці, психології.

Вік - поняття, позначаюче розподіл тимчасового інтервалу життя органічної системи на окремі періоди (стадії, ступені). Вік як форма розвитку. Абсолютний (календарний) вік. Умовний вік (вік розвитку). Поняття «життєвого шляху» в дослідженні індивідуального вікового

процесу. Поняття, категорії і концептуальні підходи, які використовуються при дослідженні вікового процесу на суспільному рівні. Зв'язок соціальної стратифікації і життєвого шляху.

Метричні і топологічні властивості вікового розвитку. Співвідношення біологічного і соціального в розвитку. Різні точки зору з питання співвідношення генотипичних і середовищних впливів на розвиток.

Категорії «розвиток» і «формування». Специфіка різних аспектів розвитку: фізичного, статевого, когнітивного, етичного, соціального. Джерела, умови, рушійні сили розвитку. Закон гетерохронності як вияв суперечності психічного розвитку. Соціальна ситуація розвитку. Провідна діяльність: визначення, види, характерні риси. Зміна провідних видів наочної діяльності. Сензитивні періоди. Центральні і часткові новоутворення на кожному віковому ступені розвитку. Центральні і побічні лінії розвитку. Відставання й затримка в психічному розвитку; проблема акселерації. Труднощі і аномалії психічного розвитку людини. Критичні життєві ситуації: стрес, конфлікт, криза. Поняття «вікових криз».

Ключові поняття: системний підхід, абсолютний вік, вік розвитку, життєвий шлях, соціальна стратифікація, розвиток, становлення, формування, рушійні сили розвитку, соціальна ситуація розвитку, провідна діяльність, центральні та часткові новоутворення., вікова криза.

Змістовий модуль 2 Зарубіжні та вітчизняні теорії розвитку

Тема 4. Періодизації життєвого шляху людини.

Вік і вікова періодизація розвитку особистості. Вікові класифікації: стародавня китайська класифікація, класифікація віків життя за Піфагором (VI в. до н.е.), Гіпократом (IV в. до н.е.). Періодизації життєвого циклу людини в педіатрії, фізіології, педагогіці, антропології, психології. Проблема наукового обґрунтованого критерію періодизації.

Різні підходи до побудови вікової періодизації (З.Фройд, Ш.Бюлер, К.Льовін, Г.Саллівен, П.П.Блонський, Е.Шпрангер та ін. Вікова періодизація,

прийнята Міжнародним симпозиумом по віковій періодизації в м. Москві у 1965 році. Періодизації Дж.Бірена та Д.Б.Бромлей. Поняття про стабільні й перехідні періоди. Кризи розвитку. Вчення Л.С.Виготського, Д.Б.Ельконіна, О.М.Леонтьєва про вікову періодизацію дитячого розвитку. Періодизації розвитку Б.Г.Ананьєва, В.В.Давидова, А.В.Петровського, Д.І.Фельдштейна).

Ключові поняття: вікова періодизація, критерії періодизації, стабільні й перехідні періоди, кризи розвитку, еkleктичні теорії, метатеоретична схема, інтегральна періодизація психічного розвитку, епігенетичний ансамбль.

Теми 5 - 8. Зарубіжні теорії розвитку в сучасній психології.

Психоаналітичні теорії розвитку. Стадії психічного розвитку в теорії Зигмунда Фрейда. Лінії розвитку в концепції Анни Фрейд. Епігенетична теорія розвитку Еріка Еріксона.

Теорія Ж.Піаже про розвиток дитячого інтелекту. Поняття схеми, операції, асиміляції, акомодатії і рівноваги. Відкриття егоцентризму дитячого мислення. Основні стадії інтелектуального розвитку дітей за Ж. Піаже: доопераційна стадія, стадія конкретних операцій, стадія формальних операцій. Критика теорії Ж.Піаже. Гуманістична психологія про проблеми розвитку особистості. Розвиток як процес самоактуалізації особистості. Концепція морального розвитку дитини Л. Кольберга. Стадії морального розвитку дитини. Діалектичний підхід до розвитку психіки дитини в концепціях А.Валлона і Дж.Брунера та ін. Теорія соціального навчання. Р. Спирс про вплив сімейного виховання на розвиток дітей.

Ключові поняття: асиміляція, акомодатія, еrogenна зона, егоцентризм дитячого мислення, феномени Ж. Піаже, конвенціональний рівень морального розвитку

Теми 9 – 10. Вітчизняні теорії розвитку.

Культурно-історична теорія Л.С.Виготського. Основні положення теорії Л.С.Виготського. Критичний та літичний розвиток. Історичний смисл психологічної кризи. Генезис, аналіз та структура вищих психічних функцій. Концепція розвитку дитячого мовлення і мислення Л.С. Виготського. Доінтелектуальна стадія в розвитку мовлення. З'єднання слова з думкою і вплив цього факту на подальший розвиток мовлення, її смислове збагачення. Розвиток діалогічної форми мовлення і її вплив на мислення. Підходи вітчизняних психологів до рішення проблеми розвитку. Періодизація психічного розвитку за Д.Б.Ельконіним. Вчення О.М.Леонтьєва про провідний вид діяльності. Інтегральна періодизація психічного розвитку суб'єктивної реальності.

Ключові поняття: критичний та літичний розвиток, вищі психічні функції, інтеріоризація, екстеріоризація, сенситивний період, провідний вид діяльності.

Змістовий модуль 3 Особливості розвитку людини на різних вікових етапах

Тема 11. Особливості пренатального розвитку та періоду новонародженості.

Характеристика пренатального розвитку людини. Феноменологія родової кризи (-2 міс. - +3 тиж). Народження дитини - перехід до нового типу розвитку. Фізіологічні й психологічні критерії переходу від новорожденності до дитячого періоду. Природжені передумови розвитку. Нормальне розв'язання кризи народження. Безумовні рефлексії і їх значення для розвитку дитини. Автоматичне включення в роботу відразу після народження основних органів чуття: зору, слуху, дотикового, рухового аналізаторів, рецепторів смаку. Рефлексії положення і руху, локомоції. Розвиток дитини в перші тижні життя.

Своєрідність періоду новонародженості. Становлення органічних систем у новонародженого. Класифікація рухових актів новонародженого: хаотичні і нехаотичні рухи. Зосередження як перша тілесна поведінкова форма самостійності дитини.

Комплекс поживлення і його розвиток у дитини. Становлення адресної поведінки. Акт хапання і його значення для психічного розвитку дитини. Нормальне розв'язання кризи новонародженості.

Ключові поняття: пренатальний розвиток, безумовні рефлексі, умовні рефлексі, чуттєве пізнання, дратівливість, відчуття, комплекс поживлення.

Тема 12. Період немовляти.

Період природного розвитку психічних функцій, розгортання спадкової програми розвитку. Розпад комплексу поживлення і встановлення нової форми собитійності дитини і дорослого в середині першого року життя. Розвиток мозку і нервової системи у немовляти. Тілесні задоволення. Розвиток орієнтування в навколишньому світі. Повзання. Маніпулювання. Розвиток рухів, сенсорної сфери, пізнавальних процесів. Автономна мова немовляти. Поява предметних дій. Вхідження немовляти в світ людей. Спілкування з дорослими і його значення в психічному розвитку дитини. Наслідування в спілкуванні. Іграшка як засіб спілкування і психічного розвитку немовляти. Індивідуальні відмінності немовлят. Криза першого року. Основні досягнення: відчуття довір'я до людини - вхідження в світ людських відносин; прямоходіння; початок розуміння мовлення.

Ключові поняття: немовля, орієнтування в навколишньому світі, маніпулювання, емоційно безпосереднє спілкування, криза першого року.

Тема 13. Раннє дитинство.

Здатність прямоходження і мовного спілкування як основа побудови нової форми собитійності немовляти і дорослого. Поява заборон дорослого.

Фізичний розвиток дитини. Особливості перших уявлень про себе. Входження дитини в світ речей. Освоєння правил користування предметами домашнього побуту. Символізм і початкові форми ігрової діяльності. Спілкування і мовлення. Початок вияву пізнавальної мовленнєвої активності у формі питань, адресованих дорослому. Подальший розвиток перцептивної діяльності. Розвиток наочного сприйняття. Особливості розвитку уваги, пам'яті, уяви, наочного практичного мислення в ранньому дитинстві. Початковий етап з'єднання мовлення з мисленням. Початок активного експериментування в зовнішній дійсності з метою її більш глибокого пізнання. Дитина раннього віку як своєрідний носій культури свого народу. Індивідуальні відмінності в ранньому дитинстві. Основні досягнення: розвиток мовлення; розвиток дій із знаряддя та дій, що співвідносяться; освоєння заміщень; розвиток знакової функції свідомості; входження в світ постійних речей. Виникнення прагнення до самостійності. Свідомість «Я сам». Криза раннього дитинства (2,5р - 3,5р). Суперечності між «хочу» і «треба».

Ключові поняття: предметні маніпуляції, знакова функція свідомості, феномен «Я сам», криза трьох років.

Тема 14. Дошкільне дитинство (3 р. - 6,5 р.).

Плавний характер фізичного розвитку дошкільника. Темпи зростання. Сенсорні еталони і їх засвоєння дошкільниками. Перехід від зовнішніх, практичних перцептивних дій до внутрішніх, розумових. Розвиток орієнтування у просторі та часі. Розвиток словника і граматичної будови мовлення. Поява егоцентричного мовлення. Завершення формування мовлення як засобу спілкування. Перехід від мимовільної до довільної уваги під впливом мовлення. Розвиток всіх видів пам'яті. Особливості репродуктивної уяви та становлення довільної уяви. Загальна характеристика розвитку мислення. Соціальна ситуація розвитку в дошкільному віці. Рольова гра як провідна діяльність дошкільника. Реальні відносини дітей в ситуації

гри. Значення ігрової співпраці для розвитку дітей. Продуктивні види діяльності - малювання, аплікація, конструювання. Інтерес до занять музикою. Навчання в дошкільному віці. Роль моральних еталонів у формуванні особистості. Розвиток мотиваційної сфери. Поява соціальних мотивів, прагнення до самоутвердження, орієнтація на думку оточуючих людей, схвалення, похвалу. Супідрядність мотивів. Місце дошкільника в сім'ї. Вплив батьків на формування рольової ідентифікації дитини. Розвиток механізмів ідентифікації і відособлення. Домагання на визнання. Дитяча брехня, заздрість. Розвиток самосвідомості і самооцінки. Основні досягнення дошкільного віку: розвиток рефлексії; розвиток знакової функції свідомості; розвиток уявлень про відносність світу постійних речей. Передумови готовності до навчання в школі. Криза 7 років.

Ключові поняття: гра, супідрядність мотивів, продуктивні види діяльності, криза 7 років.

Тема 15. Молодший шкільний вік.

Фізичні, особові, розумові, спеціальні педагогічні аспекти готовності до навчання в школі. Мотиваційно-потребова сфера, сенсомоторний розвиток і ступінь розвитку основних психічних функцій як психологічна готовність до школи. Поняття «внутрішньої позиції» школяра (Л.І.Божович).

Шкільне життя як перший ступінь соціальної зрілості. Соціальна ситуація розвитку дитини, яка поступила до школи. Статус школяра та його атрибути. Мінливість вікових меж, пов'язаних з початком і закінченням навчання в початкових класах школи. Проблема пристосовування до шкільного навчання. Криза перших днів. Необхідність істотної зміни образу життя, режиму дня і відносин з оточуючим. Основні види діяльності у молодших школярів: навчання, гра, спілкування, праця, їх специфіка.

Навчання як провідна діяльність. Чинники, що визначають успіхи, не успіхи дитини в навчанні. Методи заохочення і покарання. Проблема оцінки. Засвоєння моральних норм і правил поведінки. Спілкування з батьками і

іншими дорослими. Вплив стилю роботи і спілкування вчителя на розвиток спілкування дітей, формування їх відношення до школи, однолітків, вчителя. Спілкування хлопчиків і дівчаток в класі. Домагання на визнання: позитивні досягнення і негативні утворення.

Молодший шкільний вік - сензитивний період в розвитку пізнавальних процесів. Перетворення пізнавальних процесів з безпосередніх і мимовільних в опосередковані і довільно регульовані. Експериментальні дані про розвиток сенсорних процесів, уваги, пам'яті, мислення, уяви, здатностей. Вольова регуляція поведінки. Розвиток емоційної сфери. Статева ідентифікація. Індивідуальні відмінності в молодшому шкільному віці. Самосвідомість і "Я-концепція", самооцінка, рефлексія, моральні основи поведінки як новоутворення молодшого шкільного віку.

Ключові поняття: школа, навчальна діяльність, «внутрішня позиція» школяра, соціальні зв'язки, криза перших днів,

Тема 16. Психологічні особливості розвитку та формування особистості в підлітковому віці.

Теорії підліткового віку. Анатомо-фізіологічна перебудова організму протягом підліткового етапу й психічний розвиток. Соціальна ситуація розвитку в підлітковий період. Поява й форми прояву «почуття дорослості» і їхні джерела. Інтимно - особисте спілкування як провідний вид діяльності. Підліткові співтовариства. Підліток і дорослі (вчителі, батьки, інші), Конфлікти підлітка з дорослими. Суперечності у сфері спілкування. Амбівалентність поведінки. Дихотомія переживань. Формування особистості в підлітковому віці. Розвиток самосвідомості. Психологічні особливості навчання підлітків. Розвиток пізнавальних процесів. Психологічні новоутворення віку: почуття дорослості, розвиток інтересу до протилежної статі, пробудження певних романтичних почуттів, прагнення до самоосвіти та самовиховання.

Ключові поняття: підліток, дорослішання, важковиховуваність, інтимно - особистісне спілкування, амбівалентність поведінки.

Тема 17. Особливості розвитку особистості в період ранньої юності (старшій шкільний вік)

Теорії юності в зарубіжній психології (А.Гезелл, Е.Кречмер, К.Левін, С.Холл, Е.Шпрангер, Е.Еріксон). Фактори психічного розвитку в юнацькому віці; соціальна ситуація в розвитку особистості, спілкування з дорослими й ровесниками, статеве поведження. Рівень розвитку психічних функцій. Мотиваційна сфера: проблема трансформації пізнавальних мотивів у професійні. Навчальна діяльність і поява передумов професійної діяльності. Особливості самосвідомості. Спрямованість у майбутнє, проблема сенсу життя. Ціннісні орієнтації й морально-етичні установки й ідеали в юнацькому віці. Психологічні проблеми професійного самовизначення. Юність – завершальна стадія ступеню персоналізації.

Ключові поняття: ступінь персоналізації, реальність Я, дружба, статеве поведження, протиправна поведінка.

Тема 18. Пізня юність (студентство).

Криза юності – становлення авторства власного життя. Психологічна готовність до переходу в нову соціальну ситуацію розвитку. Психологія навчальної діяльності студентів. Проблема формування професійних мотивів, інтересів, здатностей. Феноменологія кризи юності. Протиріччя входження молодого людини в самостійне життя. Розходження ідеальних уявлень про життя та реальності в кризі юності. Подолання кризи юності – формування реальних життєвих планів і професійне самовизначення. Активне засвоєння професійної діяльності, соціальних ролей дорослого, пошук друга життя, установлення кола знайомств – нормальне вирішення кризи юності.

Ключові поняття: криза юності, мотивація, авторство власного життя.

Тема 19. Особливості функціонування психічних явищ у молодій та зрілої людини.

Закономірності розвитку в молоді роки. Авторство власного образу життя в молоді роки. Молодість – період активного соціального, професійного та індивідуального розвитку. Вступ до шлюбу. Проблеми молоді сім'ї. Народження та виховання дітей. Перший погляд назад та прощання з юністю. Будівництво перспектив подальшого життя – подолання кризи молодості.

Фізіологічна, юридична, психологічна точки зору на дорослість. Проблема періодизації періодів зрілості (Ананьєв Б.Г., Е. Еріксон). Дорослість (зрілість) – найбільш тривалий період онтогенезу, який характеризується тенденцією до досягнення найвищого розвитку духовних, інтелектуальних і фізичних здібностей людської особистості. Пізнання як професія. Прагнення до нового та стереотипність в професійній діяльності.

Особливості перехідного віку (30 – 35 років). Підведення підсумків у кризі дорослості. Пошук духовних орієнтирів в кризі дорослості. Свідомість і самосвідомість у період зрілості. Родина й сімейні відносини в житті зрілої людини. Психологічні проблеми у зв'язку з віковими змінами в період зрілості. Феноменологія кризи зрілості. Поняття егоїстичної стагнації за Е.Еріксоном в похилому віці (51 – 65 років). Проблема виходу на пенсію та відходу від справ.

Ключові поняття: молодість, сім'я, шлюбні відносини, зрілість, криза ідентичності, концепція життя, професійна діяльність, феноменологія кризи зрілості, егоїстична стагнація, акмеологія.

Тема 20. Період геронтогенезу.

Закономірності і фази старіння. Чинники, що впливають на старіння населення. Криза ідентифікації зі своєю зовнішністю та фізичним «Я» в пізньому віці. Психологічні зміни в особистості старої людини. Зміна сенсорно-перцептивної сфери, інтелекта. Проблема трудової й суспільної

діяльності в період старості. Питання довголіття й творчої життєдіяльності. Мудрість як придбання старості. Психологічні типи старих. Проблема відношення до старих людей, соціальна допомога їм. Життєвий шлях людини як особистості. Реалії існування людини між життям та смертю. Реалії існування людини в її представленості серед інших та в продуктах її творчості. Від таємності дитинства до переваги та мудрості старості.

Ключові поняття: геронтогенез, психогеронтологія, мудрість, типи старих.

4. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб.	інд.	с.р.		л	п	лаб.	інд.	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1												
Змістовий модуль 1. Предмет, методи, основні категорії вікової психології												
Тема 1. Предмет, історія становлення та сучасні задачі вікової психології	8	1	1			6	10	1				10
Тема 2. Методологічні принципи та методи вікової психології	6	1	1			2	8					
Тема 3. Системний підхід до вивчення вікового розвитку	12	2	2			4	10		1			9
Разом за змістовим модулем 1	38	4	4			30	36	1	1			34
Змістовий модуль 2. Зарубіжні та вітчизняні теорії розвитку												
Тема 1. Періодизації життєвого шляху людини	18		2			14	9		1			8
Тема 2.	10	2	2			6	4	1	1			4

Психоаналітична теорія розвитку З.Фройда												
Тема 3. Епігенетична теорія розвитку Е.Еріксона	14	2	2			6		1				4
Тема 4. Особливості розвитку дитячого інтелекту в теорії Ж.Піаже	18	2	2			6		1	1			4
Тема 5. Діалектичний підхід до розвитку психіки дитини в концепціях А.Валлона, Е.Берна, Л.Кольберга, Дж.Брунера та ін.).	22		2			10			1			7
Тема 6. Культурно-історична теорія Л.С.Виготського	8	2	2			8		1				6
Тема 7. Підходи вітчизняних психологів (Д.Б.Ельконін, О.М.Леонт'єв та ін.) до рішення проблеми розвитку	14	2	4			10		1	1			5
Разом за змістовим модулем 2		10	12			60		5	5			38
Модуль 2												
ІНДЗ			-	-	9	-			-	-	5	
Усього годин	90	14	16		9	51	90	6	6		8	70
Модуль 3												
Змістовий модуль III. Особливості розвитку людини на різних вікових етапах												
Тема 1. Пренатальний		1	1			6		1				5

розвиток та період новонародженості												
Тема 2. Період немовляти	12		1			8			1			6
Тема 3. Раннє дитинство	10	2	2			6		1				5
Тема 4. Дошкільнє дитинство	12	2	2			8		1	1			6
Тема 5. Молодший шкільний вік	12	2	2			8		1	1			6
Тема 6. Підлітковий вік	12	2	2			8		1	1			6
Тема 7. Юнацтво	12	2	2			8		1				6
Тема 8. Дорослий вік	12	2	2			8			1			6
Тема 9. Період геронтогенезу	12	1	2			8			1			6
Разом за змістовим модулем 3	38	14	16			28		6	6			22
Модуль 4												
ІНДЗ			-	-	9	-			-	-	5	
Усього годин	90	14	16		9	51	90	6	6		5	73

5. Теми семінарських занять

Назва теми	
Предмет, історія становлення та сучасні задачі вікової психології	1
Методологічні принципи та методи вікової психології	1
Системний підхід до вивчення вікового розвитку	1
Періодизації життєвого шляху людини	2
Психоаналітична теорія розвитку З.Фрейда	2
Епігенетична теорія розвитку Е.Еріксона	2
Особливості розвитку дитячого інтелекту в теорії Ж.Піаже	2
Діалектичний підхід до розвитку психіки дитини в інших концепціях (А.Валлон, Е.Берн, Л.Кольберг, Дж.Брунер та ін.).	1
Культурно-історична теорія Л.С.Виготського	2
Підходи вітчизняних психологів (Д.Б.Ельконін, О.М.Леонтьєв та ін.) до рішення проблеми розвитку	2
Всього за 5 семестр	16
Особливості пренатального розвитку та періоду новонародженості	

Період немовляти	2
Раннє дитинство	2
Дошкільнє дитинство	2
Молодший шкільний вік	2
Психологічні особливості розвитку та формування особистості в підлітковому віці	2
Особливості розвитку особистості в період ранньої юності	2
Пізня юність (студентство)	2
Особливості функціонування психічних явищ у зрілої людини	1
Період геронтогенезу	1
Всього за 6 семестр	16
Разом	32

6. Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1		
2		
...		

7. Теми лабораторних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1		
2		
...		

8. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		денна форма	заочна форма
1.	Предмет, історія становлення та сучасні задачі вікової психології	2	4
2.	Методологічні принципи та методи вікової психології	1	3
3.	Системний підхід до вивчення вікового розвитку	2	5
4.	Періодизації життєвого шляху людини	2	4
5.	Психоаналітичні теорії розвитку	7	8
6.	Особливості розвитку дитячого інтелекту в теорії Ж.Піаже	3	4

7.	Підходи вітчизняних психологів до рішення проблеми розвитку	3	4
8.	Особливості періоду новонародженості та немовляти.	3	4
9.	Раннє дитинство	5	7
10.	Дошкільне дитинство	4	6
11.	Молодший шкільний вік (	5	5
12.	Підлітковий вік	2	5
13.	Юнацтво	2	6
14.	Дорослість	3	5
15.	Старість	4	6
	Разом	48	76

9. Індивідуальні завдання

Мета ІНДЗ – самостійне вивчення частини програмового матеріалу, систематизація, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студентів і розвиток навичок самостійної роботи.

ІНДЗ, що пропонуються до змістових модулів, розмежовуються за складністю на три рівні:

- Завдання I рівня потребують систематизації, узагальнення або аналізу навчальної інформації (заповнення схеми або таблиці).
- Завдання II рівня орієнтовані на аргументоване висловлення власної точки зору на психологічні явища та події, що базуються на міцному засвоєнні знань з відповідної теми.
- Завдання III рівня передбачають проектування, моделювання психологічних явищ чи процесів на основі міцних теоретичних знань.

РЕФЕРАТИВНА РОБОТА

Важливою формою ІНДЗ студентів є підготовка реферату та репрезентація його змісту у вигляді доповіді на семінарському занятті. Реферат покликаний продемонструвати знання студентами основних категорій сучасної психології, найістотніших проблем макро- і мікрорівня соціальних відносин у суспільстві.

Тема реферату вибирається із запропонованої тематики. За узгодженням із викладачем можливе самостійне формулювання теми.

Приблизний обсяг реферативної роботи – 7-10 сторінок формату А-4, комп'ютерний варіант.

При оцінці реферату особливе значення надається самостійності мислення, критичній оцінці викладеного матеріалу, опрацюванню змісту книг і публікацій, які не входять у рекомендований список літератури.

Оцінювання реферативної роботи студентів

Обґрунтування актуальності обраної теми реферативної роботи	0-1 бал
Послідовність розкриття питань реферативної роботи, відповідність змісту роботи пунктам плану, наявність та переконливість висновків.	0-3 бали
Грамотне та охайне оформлення роботи	0-1 бал
Презентація змісту дослідження перед аудиторією (послідовність, переконливість, емоційність)	0-2 бали
Змістовність, глибина відповідей на запропоновані питання	0-1 бал
Творчий підхід до висвітлення основних положень реферативного дослідження, використання додаткових інформаційних ресурсів.	0-2 бали
Максимальна кількість балів	10

Орієнтовна тематика реферативних досліджень

- Задачі вікової психології у сучасному суспільстві.
- Культурна обумовленість уявлень про предмет вікової психології.
- Психологічні знання та педагогічна діяльність.
- Проблема стадіальності психічного розвитку в зарубіжній психології.
- Культуро антропологічні дослідження М.Мід.
- Психоаналіз та дитяча психологія.
- Проблема внутрішніх закономірностей розвитку в теорії Ж.Піаже.
- Теорія соціального навчання у дитячій психології.
- Епігенетична теорія розвитку особистості Е.Еріксона.
- Питання психології розвитку у працях С.Л.Рубінштейна.
- Внесок П.П.Блонського у психологію розвитку.
- Розвиток ідей Л.С.Виготського у сучасній психології.
- Характеристика основних вікових психологічних криз.
- Діяльнісний підхід до проблем психічного розвитку.
- Дитинство як соціально-психологічний феномен та об'єкт психології розвитку.
- Проблема початку людського життя у працях психологів.
- Становлення предметного відношення до світу у немовляти.
- Психологічний смисл «комплексу позбавлення».
- Форми та способи спілкування в період розвитку немовляти та дитини до трьох років.
- Генезис та розвиток дитячої гри.
- Загальна характеристика психічного розвитку дошкільника.

- Загальна характеристика психічного розвитку молодшого школяра.
- Чинники успішної навчальної діяльності.
- Психологія підлітка.
- Психологічні особливості становлення особистості в юнацькому віці.
- Психологічні проблеми молоді сім'ї.
- Студентство: проблеми, переконання, надії.
- Психологічна характеристика стилів життя дорослої людини.
- Психологічний час у старості: особливості співвідношення минулого та майбутнього у старих людей.
- Віковий та індивідуальний розвиток у життєвому циклі людини

9.

10. Методи навчання

Лекція (лекція-бесіда, лекція-дискусія). В ході лекцій за характером логіки пізнання впроваджуються аналітичний, індуктивний та дедуктивний методи. За рівнем самостійної розумової діяльності – проблемний виклад та пошуковий метод. Семінар-повідь, семінар-дискусія, семінар-диспут. Лекції, розв'язування творчих завдань, складання графічних схем, заповнення таблиць, опрацювання дискусійних питань, конспектування, написання есе, укладання глосарію.

11. Критерії оцінювання

Поточний контроль здійснюється під час проведення семінарських занять і має на мету перевірку рівня підготовленості студента до виконання конкретної роботи. Форма проведення поточного контролю під час навчальних занять визначається викладачем, що проводить заняття. Застосовуються наступні види контролю: тестування, виконання контрольних робіт, усне опитування під час занять.

Модульний контроль проводиться наприкінці змістового модулю за рахунок аудиторних занять і має на меті перевірку засвоєння студентом певної сукупності знань та вмінь, що формує цей модуль. Модульний контроль реалізується шляхом узагальнення результатів поточного контролю знань і проведення спеціальних контрольних заходів.

Відпрацювання пропущених лекцій, семінарських занять здійснюється під час консультацій (якщо пропуски без поважних причин – зараховуються без балів). Невиконані з поважних причин тестові завдання виконуються під час консультацій. Результати опрацювання семінарських занять та оцінки поточного контролю (тестові задачі та індивідуальні роботи) реєструються в журналі викладача. Сума набраних балів

має складати не менше 60 балів. Це відповідає мінімальній оцінці для отримання заліку (результат E за шкалою ECTS).

12. Засоби оцінювання

Під час вивчення навчальної дисципліни застосовується поточний контроль, за результатами якого (сумі отриманих балів) проставляється допуск (за фактом виконаних робіт). Поточний контроль здійснюється у формі контролю систематичності та активності роботи студентів протягом семестру під час вивчення програмного матеріалу дисципліни, зокрема: виступи та виконання тестових завдань на семінарських заняттях, виконання практичних завдань; участь в обговоренні питань з певної теми; відповіді на запитання викладача; підготовка індивідуальних науково-дослідних завдань. Формами поточного контролю є робота зі словниками, підготовки конспектів робіт, відповіді, доклади, тестування та підсумкового контролю - тестові завдання.

13. Розподіл балів, які отримують студенти

Поточне тестування та самостійна робота															Підсумкови й тест (екзамен)	Сума
Змістовий модуль 1				Змістовий модуль 2							Змістовий модуль 3					
Т 1	Т 2	Т 3	Т 4	Т 5	Т 6	Т 7	Т 8	Т 9	Т 10	Т 11	Т 12	Т 13	Т 14	Т 15		
3	1	4	2	4	2	5	5	5	2	2	2	5	3	5	50	100

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи, практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
82-89	B	добре	
74-81	C		
64-73	D	задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням	не зараховано з обов'язковим

		дисципліни	повторним вивченням дисципліни
--	--	------------	-----------------------------------

14. Інструменти, обладнання та програмне забезпечення

Виконання завдань на семінарських заняттях передбачено в аудиторії, яка обладнана комп'ютерною технікою, в якій є доступ до мережі Інтернет, проектор мультимедійний, екран, дошка настінна маркерна, наочний матеріал, тощо

15. Рекомендовані джерела інформації

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учебное пособие для студ. вузов. – М.: Издат. центр “Академия”, 1997. - 704 с.
2. Абрамова Г.С. Сборник задач по социальной психологии и психологии развития. Учебное пособие для студ. вузов. - М.: Изд. Центр “Академия”, 1999. – 144 с.
3. Адаптация организма подростков к учебной нагрузке. /Под ред. Д.В.Колесова. – М., 1987.
4. Актуальные проблемы возрастной и педагогической психологии. /Под ред. Ф.И.Иващенко, Я.Л.Коломинского. – Минск: Высшая школа, 1980.
5. Алфёров А.Д. Психология развития школьников: Уч. пособ. по психологии. – Ростов н/Д: Изд-во “Феникс”, 2000. – 384 с.
6. Баженов В.Г. Воспитание педагогически запущенных подростков. – К.: Рад. Школа, 1986.
7. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. - М.: Просвещение, 1968.
8. Бочаров В.В. Антропология возраста: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2001. - 196 с.
9. Бурменская Г.В. Типологический подход в возрастной психологии развития (Пробл. онтогенеза индивидуальн. различий) //Вестник МГУ, 2000. - № 4. - С. 3 – 19.
10. Валитова И.Е. Психология развития ребенка дошкольного возраста: Задачи и упражнения: Учеб. пособие. – Мн.: Університэцкае, 1997. – 160с.
11. Вартанова И.И. К проблеме диагностики мотивации //Вестник МГУ, 1998.-№ 2. -С. 80–87
12. Вартанова И.И. К проблеме мотивации учебной деятельности //Вестник МГУ, 2000. - № 4. - С. 33 – 41.
13. Венгер А.Л., Цукерман Г.А. Психологическое обследование младших школьников. – М.: Изд-во ВЛАДОС –ПРЕСС, 2001. – 160 с.
14. Венгер А.Л. Старший дошкольник //Дошкольное воспитание, 1994. - № 1.

15. Возрастная и педагогическая психология: Учебник для студ. пед. ин-тов. /Под ред. А.В.Петровского. – М.: Просвещение, 1979. – 288с.
16. Возрастная и педагогическая психология: Учеб. пособ. для студентов пед. ин-тов. /Автор. кол-в под ред. М.В.Гамезо и др. – М.: Просвещение, 1984.
17. Волков Б.С., Волкова Н.В. Детская психология в задачах и ответах. – М.: Тривола, 1996. – 156 с.
18. Волков Б.С., Волкова Н.В. Детская психология. Психическое развитие ребенка до поступления в школу. – М., А., П., О., 1994. – 84 с.
19. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. - СПб.: Изд-во “Союз”, 1997 – 96 с.
20. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. - СПб.: Изд-во “Союз”, 1997. – 224 с.
21. Выготский Л.С. Лекции по психологии. - СПб.: СОЮЗ, 1997. – 144 с.
22. Выготский Л.С. Психология развития человека. – М.: Изд-во Смысл, 20004 – 1136 с.
23. Гамезо М.В., Герасимова В.С., Горелова Г.Г., Орлова Л.М. Возрастная психология: личность от молодости до старости: Учебное пос. – М.: Педаг. общ-во России, 2001. – 272 с.
24. Джеймс У. Беседы с учителями о психологии. – М.: Изд-во “Совершенство”, 1998.–160с
25. Детская и подростковая психотерапия /Под ред.Д.Лайна, Э.Миллера. – СПб.: Питер, 2001. – 448 с.
26. Заброцкий М.М. Вікова психологія: Навч.посіб. – К.: МАУП, 1998. - 92с.
27. Загальна, вікова і педагогічна психологія: Практикум /За ред. Д.Ф.Ніколенка. – К., 1980.
28. Зеньковский В.В. Психология детства. - М.: Издат.центр “Академия”, 1996. – 352 с.
29. Кон И.С. Психология старшеклассника. – М.: Просвещение, 1982.
30. Кон И.С. Психология юношеского возраста. - М.: Просвещение, 1979.
31. Корсакова Н.К. Нейропсихология позднего возраста: обоснование концепции и прикладные аспекты //Вестник МГУ, 1996. - №2.- С. 32 – 37.
32. Краснова О.В., Лидерс А.Г. Социальная психология старости. – М., 2002.
33. Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека. Уч. пос. для студ-тов высш. учеб. завед.–М.: ТВ “Сфера”, 2001.–464 с
34. Люблинская А.А. Детская психология. Учеб. пособ. для студ-тов пед. ин-тов. - М.: Просвещение, 1971 – 415 с.
35. Маркова А.К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1983. – 96 с.
36. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Уч-к для студ. Вузов.- М.: Изд. Центр “Академия”,2002.- 456 с

37. Мясоїд П.А. Проблема психології розвитку //Вестник МГУ, 1999. - № 1. - С. 3 - 11.
38. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. –М.: Тривола, 1995.–360 с
39. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – СПб.: Изд-во “Союз”, 1997. –256 с.
40. Практикум по возрастной психологии: Учеб. пособие /Под ред. Л.А.Головей, Е.Ф.Рыбалко. – СПб.: Речь, 2005. – 688 с.
41. Практикум по возрастной и педагогической психологии: Для студ. сред. пед. учеб. заведений. /Авт.- сост. Е.Е.Данилова; Под ред. И.В.Дубровиной. – М.: Издат. центр «Академия», 1998. - 160 с.
42. Практикум по возрастной и педагогической психологии: Учеб. пособие для студ-тов пед. ин-тов. /Под ред. А.А.Щербакова. – М.: Просвещение, 1987. - 255 с.
43. Практическая психология образования. /Под ред. И.В.Дубровиной: Учебник для студентов высш. и средн. спец. учеб. завед. – М.: Т.Ц. ”Сфера”, 1997. – 528 с.
44. Психология дошкольника. Хрестоматия /Сост. Г.А.Урунтаева. – М.: Изд. Центр “Академия”, 1997. - 384 с.
45. Развитие общения у дошкольников /Под ред. А.В.Запорожца, М.И.Лисиной. – М.: Педагогика, 1974. – 288 с.
46. Рыбалко Е.Ф. Возрастная и дифференциальная психология. – СПб.: Питер, 2001. – 224 с.
47. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе: Учеб. пос. для вузов. – М.: Школьная Пресса, 2000. – 416 с.
48. Сьюзан К. Групповая психотерапия подростков. – СПб.: Питер, 2002–224с.
49. Урунтаева Г.А. Дошкольная психология: Учебное пособие для уч-ся средн. педагогич. учебн. заведений. – М.: Издательск. центр “Академия”, 1996. – 336 с.
50. Учебно-методические материалы по курсу: Школьник, его развитие и воспитание. М.: МГПИ им. В.И.Ленина, 1988. – 192 с.
51. Хрестоматия по возрастной психологии. Учеб. пособие для студентов /Сост. Л.М.Семенюк. Под ред. Д.И.Фельдштейна. – М.: Институт практической психологии, 1996. – 304 с.
52. Худик В.А. Психологическая диагностика детского развития: Методы исследования. – К.: Освіта, 1992. – 220с.
53. Шахова И.П. Практикум по лабораторным работам курса “Возрастная психология”. – М.: Моск. психол.-соц. ин-т; Воронеж: Изд-во НПО “МОДЭК”, 2002. – 144 с.
54. Эльконин Д.Б. Психическое развитие в детских возрастах. Избранные психологические труды. /Под ред. Д.И. Фельдштейна. – М.: Изд-во “Институт практической психологии”, Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1995. – 416 с.